

Навіщо читати

КУПИТИ

«Читання не суперечить життю. Воно — саме життя, життя значно серйозніше, не таке жорстоке, не таке фривольне, значно триваліше, більш горде і менш марнославне, досить часто з усіма слабкими сторонами гордості, сором'язливістю, мовчанням, відступом. В утилітарності світу воно підтримує відстороненість на користь мислення. Читання нічому не служить. Саме тому воно така велика річ. Ми читаємо власне тому, що воно нічому не служить». Поради, прояви ніжності, уїдливі зауваження та концепція читання як «брата літератури», вони обоє крокують поруч у боротьбі з часом. Це — філософія читання, яка змушує дивуватися, захоплюватися та аплодувати; породжуючи лише одне прагнення: (ii) перечитати.

Шарль Данціг

НАВІЩО ЧИТАТИ

Charles Dantzig

Pourquoi lire?

BERNARD GRASSET
PARIS

Шарль Данціг

Навіщо читати

Есеї

*З французької переклала
Зоя Борисюк*

ВИДАВНИЦТВО КАЛЬВАРІЯ
ЛЬВІВ

ББК 78.303

Д-19

Шарль Данціг

НАВІЩО ЧИТАТИ

З французької переклала Зоя Борисюк

Перекладено за виданням:

Charles Dantzig

Pourquoi lire?

Éditions Grasset & Fasquelle, Paris

ISBN: 978-2-246-77931-5

© *Éditions Grasset & Fasquelle, 2010*

«Читання не суперечить життю. Воно — саме життя, життя значно серйозніше, не таке жорстоке, не таке фривольне, значно триваліше, більш горде і менш марнославне, досить часто з усіма слабкими сторонами гордості, сором'язливістю, мовчанням, відступом. В утилітарності світу воно підтримує відстороненість на користь мислення.

Читання нічому не служить. Саме тому воно така велика річ. Ми читаємо власне тому, що воно нічому не служить».

Поради, прояви ніжності, уїдливі зауваження та концепція читання як «брата літератури», вони обоє крокують поруч у боротьбі з часом. Це — філософія читання, яка змушує дивуватися, захоплюватися та аплодувати; породжуючи лише одне прагнення: (її) перечитати.

Усі права застережені. Жодну частину цього видання не можна перевидавати, перекладати, зберігати в пошукових системах або передавати у будь-якій формі та будь-яким засобом (електронним, механічним, фотокопіюванням або іншим) без попередньої письмової згоди на це ТОВ «Видавництво Кальварія».

© Charles Dantzig, 2010

© Зоя Борисюк,

український переклад, 2014

© «Видавництво Кальварія», 2014

ISBN 978-617-7192-02-1

Навчитися читати

Навіщо я читаю? Для мене читання, цілком певно, процес настільки ж природний, що й ходіння. До того ж я читаю й під час ходьби. Хіба перекажеш, скільки зустрічей я мав завдяки цьому! Не один паризький автомат оплати на автостоянці був зворушений, почувши від мене «перепрошую, месє», коли я, читаючи на ходу ту чи ту книжку, на нього наштовхувався. Втім, те, що якась дія виконується настільки спонтанно, як ходіння чи читання, не означає, що про неї не варто міркувати. Не все можна виправдати спонтанністю. Вбивства ж бо теж бувають спонтанними.

«Спонтанно». Спершу я написав «природно». Однак читання менш природне, ніж ходіння. Це навіть один із найбільш набутих актів. Інколи непростий. Не кожному читання дається легко. Цікаво було б це дослідити. Чи легко навчилися читати ті, що читають багато? Що до мене, то це відбулося легко, майже одразу. Впродовж кількох днів мені казали повторити Б, А, БА, аж раптом усе відкрилось. Я почав читати. Можливо, тому, що це сталося з деяким запізненням; на підготовчому році; мені тоді було п'ять. Уже цілий рік я жив із почуттям обурення. Більшість моїх товаришів навчилися читати на останньому році перебування в садочку. «А чому не навчають мене?» — без угаву допитувався я у своїх батьків. Вони могли відповісти тільки одне: «Така методика

твоєї школи. Ти маєш почекати підготовчого курсу». Я ж тикав пальцем на все написане, що мені потрапляло на очі — афіші, щити, журнальні обкладинки, — і запитував: «Що тут написано?». Мені здавалося, що зі мною чинять дуже несправедливо. І затримують мій вступ у розуміння світу.

П'ятирічні діти дуже розумні. А ще наївні. Здавалося, що написане дасть мені змогу збагнути все, що діється довкола. Воно діялося відкрито, але таємничо. Якою ж була не стільки причина всіх цих подій, скільки їх поєднання? Як усе це пов'язано? Ніде правди діти, до написаного я відчував абсолютну довіру. А от щодо слова мав сумнів. До слів моїх батьків передусім. Його силу я відчув раніше, ніж припустив його тонкість, тим самим її оспорюючи. У мене завжди були проблеми з авторитетом. Навіть тепер ніщо не обурює мене так, як те, що називають авторитетними аргументами, які, як відомо, полягають у посиланні на чийсь буцімто авторитет, щоб зупинити потік запитань. І протистоять дивовижному міркуванню, воно дивовижне, бо спирається на довіру. Авторитетні аргументи спираються на зневагу. Противагою моїй недовірі до авторитету була моя майже магічна віра в написане. Фраза — це ключ, вважав той маленький варвар, яким я тоді був. До того ж фраза значною мірою подібна на ключ. Чорний, довгий, з хвостиками, схожими на значок седій*, що нагадують шипи, котрі видніються зі ствола, я не знаю цього слова. Ось вона, додаткова корисність слів — вони дають змогу економити фрази. В'язка ключів, якими були бібліотеки моєї сім'ї, відчинять мені двері до Скарбу. Написане було річчю абстрактною і незацікавленою, яка промовляла не для того, щоб щось отримати.

Я питаю себе, чи не передчував я, сам того не знаючи, що таке література. Одне з визначень, яке їй можна дати,

* Діакритичний значок у французькій мові, схожий на хвостик. (Тут і далі примітки перекладача).

це те, що вона, без жодного сумніву, є єдиною формою написаного, яка не має на меті служіння. Власне, про неї я й веду тут мову, намагаючись відповісти на запитання: «Навіщо читати?»: навіщо читати *літературу*?

Можна читати історичні мемуари, політичні програми, трактати з астрономії, підручники з бриджу — все це для того, щоб набути знань. А знання — це так собі. Знати можуть усі. Всюди повно скотин і тупаків, що переповнені знаннями. Значно важливішою річчю, скажімо, є аналогія. Література, зокрема фантастика, — це форма аналогії. Чи, точніше, одна з форм пізнання через аналогію. Чи, ще точніше, одна з форм розуміння через аналогію, яка на додачу до розуму діє й на почуття. Аналогія й почуття. Ось у чому полягає відмінність від іншого способу пізнання, яким є філософія, що спирається на аналіз та інтелект.

Саме ця почуттєва складова, цілком певно, надає літературі спокусливості. Та небезпечності. Своїми образами вона, як дітей, може вводити нас в оману. Вона також може дати нам змогу зрозуміти речі набагато швидше, а, можливо, зовсім інакші, порівняно з філософією чи психологією. І дати книжкове розуміння речей... Книжкове... Я так і не збагнув насмішкуватого нюансу, яким наділяють прикметник «книжний». Він супроводжує насмішкуватий зміст, яким суспільство, залишаючись брутальним під тонким шаром того, що називають цивілізацією і що, без жодного сумніву, є не чим іншим, як певними манерами поведінки за столом, наділяє речі духовні. Скажімо, міркування-розумування. Я не думаю, що його люблять. Тільки-но якесь дитя виводить своїх батьків із себе, вони називають його торохтієм, патякалом. А ще вживають слово «література» й усі слова, що з цим пов'язані. «О, все це література». «Годі роман писати!». «Ну, просто ціла поема!». Можна уявити скандал, якби я з такою самою зневагою наважився сказати: «Все

це — ковбасні обрізки». Профспілка різників-ковбасників подала б на мене в суд, на телебаченні точилися б дискусії, мене примусили б розкаятись. *І вони були б праві.* Жодну категорію не можна ненавидіти просто так. Було б добре, якби люди, які глузливо вживають слова, що пов'язані з літературою, самі розкаялись і визнали що «книжний» — це дуже добре. Що ж до мене, всьому доброму, чого я навчився, я навчився завдяки книжкам. А моє розуміння світу чи та дещиця, що я про нього знаю, затьмарилося відтоді, як я набув досвіду.

Усе дитинство я тільки й чув: «Біжи пограйся в саду!». Ніхто не вважав, що читання — це щось нездорове (моя родина не була настільки вульгарною), так казали для того, щоб урізноманітнити мої заняття. В мене воно було одне — читання. Час від часу я грався, щоб догодити батькам. І під люблячим поглядом мами, нудьгуючи, вів машинку по намальованій крейдою доріжці. Гадаю, я був дитиною, яка не терпіла обов'язків, особливо одного — обов'язку розважатися. Читаючи, я розважався більше, ніж граючись, а про спорт годі й казати. Я грався з машинками, потім, коли дитинність моїх батьків була задоволена, повертався до найбільшого щастя — читати. Ось, цілком певно, ще одна причина любити читання. Читати набагато цікавіше, ніж розважатися.

Вік читання

У дитинстві своїм товаришам по класу мадам дю Деффан* проповідувала атеїзм. До неї прислали священика, і не кого іншого, як проповідника Масійона. Той квапиться, бо готує надгробну промову Людовика XIV, яку виголосить за десять років. Шурхіт сутани. Він зачинається з дитям. Вони розмовляють. Яким же буде її покарання? — гадають сестри, налякані тим, що зважилися звернутися так високо. Масійон** виходить. Групка вірних підходить до нього. «Вона чарівна», — каже Масійон. Чарівними були якраз часи. (Принаймні для п'яти тисяч осіб. У моїй родині каструлі доводилось чистити на кухні.) Можна було подумати, що перемогла стриманість, але ж ні, революційні сили минулого тут як тут, свіжі, немов щойно із погребя, і ось нас знову тривожить містраль релігій. Наступного після землетрусу 2010 р. десять тисяч свідків Єгови — десять тисяч! — під проводом пастора в Порт-о-Пренс вийшли на вулиці з вигуками: «Так було написано! Розкіш і пишноту покарано! Так було написано!» Релігійність — це помста бідняків, катастрофа — втіха для знедолених. Ореолом усього є ілюзія. Отже, під проводом шарлатанів знедо-

* Деффан, маркіза дю, Віші-Шамрон (або Шампрон), Марі де (1697—1780) — француженка, господиня салону, яка вела широке листування.

** Масійон, Жан-Батіст (1663—1742) — французький знаменитий проповідник.

лені, наразі ще більш знедолені порівняно з іншими, адже якраз ті інші, що жили в розкоші, мали засоби, щоб виїхати з країни чи відбудувати свої будинки, інколи стіни їхніх міцно збудованих будинків навіть не пішли тріщинами, — вважали, що це була за них помста. Нашу потребу в заботливості задовольнити неможливо.

Як і мадам дю Деффан, я був дитям-атеїстом. Без вимог, цілком спокійним. Катехізис видавався мені найнуднішим заняттям на землі, а сповідь — чимось скандальним. Спершу я відчував тривогу, пізніше — нудьгував, шукаючи якихось допустимих гріхів. Мене, по суті, найбільше обурював лише обов'язок так нудитися на месі. На щастя, моя дуже побожна бабуса з боку мами подарувала мені шкіряну обкладинку для молитовника. В неї я заховав «Пармську обитель», яку читав з великим захопленням, що так зворушувало побожних пань.

Я дуже любив те, що не відповідало моєму вікові. Вже кілька років тому з батьковою бібліотеки я викрадав Верлена і Мюссе — обидва належать до перших прочитаних мною письменників для дорослих. Коли для читання мені дарували щось, що мало б мене розважити, я був незадоволеним. Досі пригадую, наскільки я був шокованим, коли в 11 чи 12 років мені подарували книжку Жюль Верна. Досі пам'ятаю вигляд цього скандально-го дарунка, обкладинку книжки, яка у кишеньковому форматі являла собою ілюстрацію обкладинки Гетцеля! Мене що, вважають дитиною? О, я розгадав вашу змову, дорослі! Зробити нас слухнянішими завдяки читанню невинних книг! Щоб уберегтися, в мене була своя печера Платона — бібліотеки моєї родини. Усі скарби світу були тут, під рукою. Я досліджував їх наче той археолог, якому складно вибрати серед тисяч саркофагів. Досить було їх розгорнути — і мумії озивалися до мене. Чи, радше, співали. Я був дуже чутливим, залишаюся таким і досі, до чогось такого, чого я назвати, звісно, не вмів і що

можна було б окреслити як мелодія думки. Можливо, це ще одна ознака літератури.

Підлітковий період — це, на жаль, час потьмарення, для мене (я досі це відчуваю) він був часом болісним, коли здалося, що моє чуттєве сприйняття світу ще-зає. Я більше нічого не розумів. Саме в цей непевний період я опинивсь у становищі бідолах з Гаїті. А в 16 років я через літературу пережив кризу католицизму. Хіба першим мотивом багатьох наших — тих, що стануть письменниками, — дій не є літературна імітація? Книжка про життя Ісуса «Людина з Назарета» Ентоні Берджеса* вразила мене настільки, що я повірив у Бога. У цьому романі мені сподобалося подвійне дно, ритм і суперечність. Ритм — енергійний, суперечність — щодо загальноприйнятої думки. Берджес пише, що уявлення про худого Христа безглузде; син теслі, який працював з колодами й пішки пройшов усю Палестину, звісно, був міцним чоловіком. Ані Берджес, ані я, ми не враховували барокових розп'ять, на яких зваблені скульптори захоплювалися показом м'яких форм стегон і біцепсів, що розриваються. Тривалий час це було моїм недоліком, звісно, я не позбувся його, — я про схильність до суперечності. Хороша його сторона — це тільки те, що наскільки сильною є схильність суперечити, настільки ж сильним є бажання, щоб тобі суперечили. Боротьба думок завжди видавалася мені задоволенням на додачу до мистецтва. Я волю не стільки бути правим, як мати товариство людей. Можна розмовляти, сперечатися, сваритися, намагатися міркувати, з кимсь бути. Мій опонент — мені брат. На спинках книжок слід би надрукувати попередження: «УВАГА! Тексти, які надміру

* Берджес Вілсон, Джон Ентоні (1917—1993) — англійський письменник і літературознавець (досліджував творчість Шекспіра та Джойса), перекладач і журналіст, писав музику (симфонії, балет і опера).

відповідають вашим думкам чи смакам, можуть бути небезпечними».

Читання може бути небезпечним, власне, в моменти слабкості. Відповідальність несе не книжка і навіть не читач, а нещасливе поєднання того й того. До списку книжок, які не слід читати в моменти слабкості, можна додати.

<i>Книжка</i>	<i>Тип моменту</i>
«Тріщина». Френсис Скот Фіцджеральд	коли перебуваєш на межі нервового зриву.
«Майн Кампф». Адольф Гітлер	коли минуло кілька років після того, як ти втратив роботу в країні з великою інфляцією.

І так далі, все, отожд, може стати небезпечним. Саме життя небезпечне. Його ми не звинувачуємо.

У 6-му класі* я був свідком того, як викладач відчитував мою маму, вважаючи тривожним те, що я читаю Бодлера. Я боготворив «Попереднє життя», яке власноруч переписав на звороті постера, котрий приклеїв скотчем усередині шафи в своїй кімнаті, це була моя для мене таємниця. Читання виявляє речі безсоромні, цінні й крихкі, ми не зобов'язані все про це розповідати. Якщо книжку читають так, як читають, тобто в тиші схилившись над сторінками, з цього тет-а-тет виключаються нечесні, брутальні й нерозумні люди, які обожають обурюватися чи то з інтересу, чи щиро. А читаючи поеми Бодлера, я п'янів від самого початку. «Я довго жив під просторими галереями, що їх морські сонця забарвлювали тисячами

* У французьких школах зворотний рахунок класів. У шостому класі хлопчиків мало бути 11 років.

вогнів», образ — брат образів, створених Лорреном* на картинах, які я пристрасно любив і на яких у западаючих сутінках меланхолійні принцеси, тріумфуючи, сходять на борт бокастих кораблів. Тридцятьма роками пізніше я відмовився брати участь у телепрограмі, присвяченій дітям, де збиралися запитати мою думку щодо поезії. «Я не скажу нічого більше, як: “Давайте їм книжки, що не відповідають їхньому вікові”», — пояснив я журналістці, яка мене запрошувала. Особисто мені це не зашкодило. У дітей дуже розвинуте моральне чуття, вони вельми добре вміють відрізнити добро від зла, допустиме від осудного, вони не піддаються порочності й не цікавляться тим, що їм нецікаво. До того ж це, можливо, розбудить у них естетичне чуття.

* Лоррен, Клод (1600—1682) — французький художник XVII ст. з Лотарингії. Видатний представник пейзажного живопису доби бароко, офортист.

Егоїстичний читач

Бібліотека моєї бабусі з боку матері була переповнена нумерованими виданнями, які вона називала «великими документами», на деяких були автографи відомих письменників. Я вважав це престижним, і це ще більше живило мою і так безмежну любов до цієї жінки. Варто було б написати книжку про бабусиних письменників. Є письменники для мами, як-от Альбер Кoen*. Є письменники для сестри, як-от Флобер. Є письменники для батька, як Стендаль чи Діккенс. Є письменники для дядьків, як Роже Нім'є***. Богом письменників для бабусі став би Марсель Пруст. Він посміюється, кажучи жахливі речі й ховаючись за шевровою рукавичкою під одвічно доброзичливим поглядом старенької, водночас непоступливої й доброї посивілої пані, яка обожає читати. Ота бабуса, ну, та, оповідача з книжки «У пошуках загубленого часу», навчила мене цікавитися порівняннями, на позір геть незвичними. Це ж бо саме вона знаходить подібності між мадам де Севіньї**** та Достоевським,

* Кoen, Альбер (1895—1981) — швейцарський франкомовний романіст.

** Нім'є, Роже (1925—1962) — французький письменник, романіст, журналіст, сценарист, уважається очільником гілки літературного напрямку «Гусари».

*** Севіньї, мадам де (Марі де Рабютен-Шанталь, баронеса де Севіньї, 1626—1696) — французька письменниця, автор «Листів» — найзнаменитішого в історії французької літератури епістолярію.

авжеж. Моя ж бабуса вчила мене, як ставитися до цінних видань, пояснила їхні шифри й правила куртуазії стосовно них: розповіла про різний стан гравюр на початку томів, навчила обережно їх розгортати тощо. Я з насолодою пестив японський папір найвищої якості, ніжніший за поліровану слонову кістку. Однією з прикростей сучасного світу, крім теократичних диктатур і винищення народів — але ж ні, це, зрештою, існувало завжди, а людська жорстокість більшою чи меншою мірою одвічна й дуже глибока, це ж бо на поверхні, на отій знеславленій поверхні, де все-таки ростуть квіти, завойовуються непевні, з крушиною ніжності моменти життя, — такою прикрістю, так-так, уже підходжу, стало припинення виробництва японського паперу. Це, сподіваюся, було компенсовано якимись іншими витонченими речами.

Але не до видань на японському папері я біг, коли був сам. Читач не обов'язково бібліофіл, так само як і бібліофіл не обов'язково є читачем. Досить подивитися на те, як письменники котуються в тих і в тих. У власників книжкових крамниць із стародавніми виданнями Жорж Дюамель* коштує досить дорого через обмеженість його тиражів, тоді як у судженнях читачів він цінується невисоко. Серед перших Тоні Дювер** не котується, але для других він просто неоцінний. Що ж до мене, то мої вимоги до надрукованого обмежуються можливістю підкреслювати, а на полях втулювати коментарі. Мене навчили, що це найкращий спосіб читати, і це правда. Читач — не споживач, який призведе до зникнення

* Дюамель, Жорж (1884—1966) — французький прозаїк, поет, драматург, літературний критик, лауреат Гонкурівської премії (1918), член Французької Академії (1935).

** Дювер, Тоні (1945—2008) — французький письменник і філософ. У його роботах висвітлюються теми педофілії та сучасного виховання дітей.

книжок унаслідок їх поглинання. Коли кажуть, що він їх ковтає, то це лише сміливий образ. Хороший читач пише водночас із читанням. Він обводить, закреслює, заповнює своїми думками всі залишені видавцем проміжки. Якби я показав свої томи Пруста, стало б зрозуміло, чому я регулярно купую нові видання. І річ не у фетишизмі. Я мушу це робити. Форзаци й поля заповнені рукописними рядками, які, як земляні черв'яки, розповзаються в різні напрямки, закручуючися навіть на поля внутрішні; рядки самого Пруста підкреслено, закодовано, густо замазано. Він не додав стільки аркушів паперу до своїх сторінок, як я оцінок. Хороший читач — майстер татуажу. Він привласнює — хай би як незначно — худібку з книжок.

Коли порівнюєш коментарі двох різних читачів до тієї самої книжки, починаєш розуміти, що книжка — це не витвір пластичного мистецтва, який піддається огляду і за відсутності катастроф існує довше, ніж публіка, що побачила її першою. Якщо й існує бодай якийсь один-єдиний сенс, той, якого хотів автор, кожен читач книжки знаходить у ній особливий резонанс. Саме це й спонукало Поля Валері сказати:

«Мої поезії мають той зміст, який їм надають. Той, який їм надаю я, налаштований тільки на мене і нікому не протиставляється. Помилкою, яка суперечить природі поезії і навіть може стати для неї смертельною, є заявки про те, що кожній поезії відповідає істинний, один-єдиний зміст, який є відповідним чи ідентичним певній думці автора».

Коментар до *Чарів. Розмаїття III*

Ми читаємо, щоб зрозуміти світ, ми читаємо, щоб зрозуміти самих себе. Якщо нам властива бодай крихта великодушності, ми, трапляється, читаємо, щоб зрозуміти автора. Вважаю, що таке трапляється лише з най-

більшими читачами після того, як вони задовольнили дві перші потреби: розуміння світу та розуміння самих себе. Читають не заради книжки, читають заради себе. Більшого егоїста, ніж читач, годі й шукати.

Читання нас не змінює

Порівняння власних коментарів у книжках, які берешся перечитувати, дає заспокійливий і водночас прикрий досвід. Спочатку зі мною таке сталося випадково — я не настільки сам собі друг чи ворог, щоб, відкривши книжку, брати й читати, що я там нашкрябав, — пізніше з цікавості: я помітив, що протягом багатьох років я щоразу підкреслював приблизно ті самі пасажі. Ми, на жаль, завжди залишаємось однаковими. Читання змінює нас мало. Можливо, воно нас вдосконалює, вірогідно — трохи таки змінює, але негідник не стане меншим негідником, прочитавши Расіна. У порівнянні з негідником неосвіченим, він буде негідником розвинутим. І навпаки, добра людина не стане поганою після читання книжки злої. Поганий вплив читання — це легенда, така ж дурна, як і вплив добрий. Вона зумовлена ідеєю, котра, можливо, необхідна для виживання в світі, який од віку і, цілком певно, до віку любив і любитиме лише корисне, згідно з чим література є моральною. (Або неморальною, що одне й те саме.) На щастя, залишається свіжість таланту, який змушує нас реагувати щоразу під час перечитування так, немов би робиш відкриття.

Читати, щоб себе знайти (не шукаючи)

Книжка робиться не для читачів, вона робиться навіть не для її автора, вона взагалі ні для кого не робиться. Вона робиться, щоб бути. Зроблена для читачів книжка сприймає їх як публіку. І пишеться з певним наміром. Чи для того, щоб сподобатися, чи для того, щоб переконати, — а це форма поблажливості. Передусім до твору, який є інструменталізованим і, між іншим, трохи гіршим, бо автор відходить від своєї сутності; потім до читачів, які, побачивши, що їх не сприймають як людей вільних у своїх судженнях і в своєму виборі, почуваються ображеними. Навіщо нам така демагогія? Нас хочуть змусити тремтіти, підкидаючи сентиментальні кісточки? Ми ж воліємо контрабандою проникнути в голову автора, щоб узяти там те, що хочемо. Якщо ми знаходимо в книжках себе — тим краще, але читаємо ми не для цього. Егоїст не означає нарцис. Задоволення лише зростає, коли на нас чатує щаслива несподіванка бути зворушеним. Треба бути трішки злодієм, без цього читання залишилося б надто великою чеснотою.

У літаку, де я писав ці рядки, я перервавсь, щоб почитати Томаса Бернгарда* «Приречений» (*Der Untergeher*),

* Бєрнгард, Тóмас (1931—1989) — найвідоміший австрійський прозаїк і драматург, лауреат багатьох державних і міжнародних премій. Жорстко критикував усі інститути австрійського суспільства, через що здобув репутацію огудника й публічного скандаліста.

Кінець безкоштовного
уривку. Щоби читати далі,
придбайте, будь ласка,
повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ